

Om logiska förutsättningar för rationell kritik

I den här uppsatsen vill jag diskutera en idé som framförts av ett antal filosofer med vitt skilda teoretiska utgångspunkter. Dessa filosofer hävdar att vissa logiska lagar och slutledningsregler måste betraktas som immuna mot rationell kritik och förändring. Anledningen till detta antas vara, att vissa lagar och regler inte kan kritiserars rationellt eftersom de utgör *förutsättningar* för rationell kritik över huvud taget. Tanken är, att dessa lagar och slutledningsregler inte på ett rationellt sätt kan ifrågasättas, eftersom man vid ett sådant ifrågasättande alltid måste använda sig av lagarna och reglerna ifråga och redan på förhand betrakta dem som giltiga. Min avsikt är att kritisera denna idé om icke kritiserbara förutsättningar för kritik.

Argument som bygger på denna idé har framförts av exempelvis Karl-Otto Apel, Jürgen Habermas, William Bartley och Thomas Nagel.

1. IDÉN OM LOGISKA FÖRUTSÄTTNINGAR FÖR RATIONELL KRITIK

Denna idé om logiska förutsättningar som inte själva kan kritiserars och revideras spelar en grundläggande roll i både Apels och Habermas filosofi. Apel och Habermas tänker sig att det finns vissa regler som utgör nödvändiga förutsättningar för att meningsfull argumentation ska vara möjlig. Till dessa regler hör vissa logiska slutledningsregler. Det är inte klart exakt vilka regler som antas ha denna status. De anser förmodligen inte att det gäller alla logiska regler, utan snarare att det finns någon kärna av grundläggande regler som är immuna mot kritik. Om man försöker kritisera sådana regler, eller förnekar att de är giltiga, uppstår så kallade "performativa kontradiktioner" (Apel 1987, Habermas 1990).

En performativ kontradiktion innebär att ett påstående som någon gör motsägs av en nödvändig förutsättning för den talhandling som yttrandet utgör (Habermas 1990, 77). Ett exempel är påståendet "Jag existerar inte". Det motsägs av en förutsättning för min talhandling, nämligen

att jag, talaren, existerar. Ifråga om logiska regler tänker sig Apel och Habermas att performativa kontradiktioner uppstår på följande sätt: Anta att jag påstår att en logisk regel, R, är ogiltig. I och med att jag utför denna talhandling tar jag på mig ett ansvar för att genom argument försvara mitt påstående. Tanken är sedan att en performativ kontradiktion uppstår genom att denna argumentation – i vilken R skulle kritiseras – bara är möjlig om R själv används och antas vara giltig. För att kritisera R skulle jag behöva förutsätta att R är giltig.

Apel och Habermas tänker sig också att man kan *visa* att en regel är en nödvändig förutsättning för argumentation, genom att visa att en performativ kontradiktion uppstår om man ifrågasätter den. Detta sätt att rättfärdiga (exempelvis) logiska regler, kallas av Apel för ”transcendental-pragmatisk reflektion”. Apel tänker sig till och med att man på ett sådant sätt kan ge slutgiltiga rättfärdiganden av reglerna ifråga, rättfärdiganden som med absolut säkerhet visar att de är giltiga.

Men den här idén om logiska regler som inte kan kritiseras eftersom de utgör förutsättningar för all rationell kritik, har attraherat även filosofer som generellt sett presenterar sig själva som fallibilister.

Till och med en kritisk rationalist som William Bartley har en sådan uppfattning om logiken. Bartleys grundläggande ståndpunkt är att rationalitet uteslutande är en fråga om (negativ) kritik, och att allting kan och bör hållas öppet för kritik. Han kvalificerar dock sitt påstående om att allting kan hållas öppet för kritik, genom att säga att det finns vad han kallar en ”minimal logik”, som är en ”absolut förutsättning för argumentation” (Bartley 1984, 134). Kritisk argumentation är som sådan nödvändigt förbunden med denna minimala logik. Om vi ska argumentera över huvud taget, så måste några logiska lagar och slutledningsregler betraktas som icke kritiserbara förutsättningar för argumentation. Sådana lagar och regler – den minimala logiken – är förutsättningar för att rationell kritik ska vara möjlig, och det kan inte finnas något kritiskt argument som inte redan förutsätter att de är giltiga.

Bartley talar dock inte om precis *vilka* lagar och slutledningsregler som ingår i denna minimala logik. Den enda lag han uttryckligen nämner är motsägelselagen (Bartley 1984, 251).

Thomas Nagel uttrycker en liknande uppfattning om logik i *The Last Word* (1997). Nagel skriver där om ”ett ramverk av metoder och former av tänkande som återkommer närhelst vi ifrågasätter några enskilda påståenden” (Nagel 1997, 69). ”Enkla logiska tankar”, skriver han, är sådana att ”det inte finns någon intellektuell position vi kan inta och från vilken det är möjligt att undersöka dessa tankar utan att förutsätta dem. Det är därför de är undantagna från skepticism: De kan inte sättas

ifråga genom en imaginativ process som på ett väsentligt sätt är beroende av dem" (Nagel 1997, 64).

De logiska exempel Nagel hänvisar till, är tankar om giltigheten hos sådana generella slutledningsregler som modus tollens och modus ponens. Om den senare skriver han: "Ingenting skulle kunna tillåta oss att tillskriva någon en övertygelse om att modus ponens inte är giltig" (Nagel 1997, 77).

2. INVÄNDNINGAR

Hur ska man då se på den här idén om logiska förutsättningar för rationell kritik? Visserligen måste varje kritiskt argument ha logiska förutsättningar. Men är det verkligen så att generella logiska lagar och slutledningsregler som motsägelselagen, modus tollens eller modus ponens är förutsatta närhelst vi kritiserar något, och att de därför själva inte kan kritiseras? Jag skulle vilja komplicera idén om logiska förutsättningar för kritik, genom att diskutera ett påstått motexempel mot en version av modus ponens. Motexemplet (om det nu är ett sådant) har presenterats av Vann McGee (1985).

När McGee talar om modus ponens, menar han en regel för "if, then"-satsen i det naturliga språket engelska. Då jag diskuterar hans förslag till motexempel, avser jag med "modus ponens" en regel för svenska "om, så"-satsen. Det bör noteras att exemplet inte berör den slutledningsregel som i formell logik brukar kallas "modus ponens", dvs. eliminationsregeln för materiell implikation.

Modus ponens säger att från en indikativ konditionalsats som "Om A, så B", tillsammans med "A", kan man härleda "B". Om en slutledningsregel är giltig så kan man inte med dess hjälp härleda en falsk slutsats från sanna premisser. Om man hittar ett fall där en regel som modus ponens tillåter att man härleder något falskt från premisser som är sanna, så har man hittat ett motexempel som visar att regeln är ogiltig.

Det första av de fall som McGee presenterar som motexempel mot modus ponens ser ut så här:

Opinionsundersökningar gjorda strax före valet 1980 visade att republikanen Ronald Reagan låg långt före demokraten Jimmy Carter, med den andre republikanen John Anderson som avlägsen trea. De som informerades om resultaten av undersökningen trodde, med goda skäl:

Om en republikan vinner valet, så om det inte är Reagan som vinner så är det Anderson.

En republikan vinner valet.

Men, de hade inte skäl att tro

Om det inte är Reagan som vinner så är det Anderson. (McGee 1985, 462)

McGees uppfattning är att någon som befinner sig i den situation som beskrivs i exemplet, bör betrakta de två premisserna som sanna och slutsatsen som falsk. Eftersom slutsatsen följer ur premisserna med hjälp av modus ponens, skulle detta då vara ett motexempel som visar att modus ponens är ogiltig.

Det har ifrågasatts om detta verkligen är ett motexempel mot modus ponens. Jag vill inte ta ställning i den frågan. Det som intresserar mig här är inte i första hand om detta är ett verkligt motexempel eller inte, eller om modus ponens är giltig eller ogiltig. Det verkar dock tänkbart att det skulle kunna finnas denna typ av motexempel mot regler som modus ponens. Vad jag vill diskutera är vad detta innebär för idén att vissa slutledningsregler (och lagar) inte kan kritiseras och revideras därför att varje försök att kritisera dem skulle förutsätta att de är giltiga. Vilka logiska förutsättningar tvingas man göra, om man vill använda ett motexempel som McGees för att kritisera en regel som modus ponens?

Låt oss anta att vi hittat ett motexempel – eller vad vi tror är ett motexempel – och att vi nu använder det för att argumentera för att modus ponens är ogiltig.

Nu kan det ju mycket väl vara så, att man *faktiskt* har använt sig av regeln ifråga, modus ponens, i sitt kritiska argument – eller att man åtminstone tyst förutsatt just den regeln. Men om man kritiserar exempelvis modus ponens, *måste* man då använda sig av just den slutledningsregel man håller på att kritisera? Måste man verkligen förutsätta den regel man vill kritisera?

Nej, jag tror inte att man måste det.

För det första, så finns det ju andra slutledningsregler än modus ponens. Det är rimligt att tänka sig att ett argument förutsätter en viss slutledningsregel endast om den regeln faktiskt används i argumentet ifråga. Man skulle eventuellt kunna konstruera om sitt kritiska argument så att man inte använder just modus ponens i något steg.

Man bör också lägga märke till att modus ponens är en helt generell regel. Den säger att från "A" tillsammans med "Om A, så B" kan man härleda "B". Antecedenten A och konsekventen B står här för godtyckliga satser, och regeln lägger inga restriktioner på exempelvis vilken logisk struktur satserna A och B får ha.

Om man hittar ett motexempel mot en slutledningsregel, så kanske det är möjligt att identifiera något speciellt särdrag hos de satser som används i exemplet ifråga, något särdrag som gör att exemplet skiljer sig från

instanser av regeln som man uppfattar som oproblematiske. Angående sina egna motexempel anmärker McGee att de alla "som premisser har en konditionalsats vars konsekvent själv är en konditionalsats" (McGee 1985, 464).

En möjlighet är då att föreslå en *strängare* version av modus ponens, en version som innehåller en *restriktion* som utesluter alla fall där konsekventen (B) innehåller en konditionalsats. Motexemplen drabbar inte denna, strängare regel. Sedan kan man försöka att bara använda sig av denna strängare regel när man kritiserar den generella versionen av modus ponens.

I så fall har man tillgång till en slutledningsregel som man kan använda för att kritisera modus ponens, och detta kan man göra utan att förutsätta eller använda sig av modus ponens själv. Den strängare regeln undermineras inte av det motexempel som är under diskussion.

En sak som är värd att notera, är vad det egentligen innebär att förneka att (eller ifrågasätta om) en slutledningsregel eller logisk lag är giltig. Om en regel är giltig, så innebär det att varje instans av den, varje argument som instantierar den, är giltig. När man påstår att en regel är ogiltig, påstår man *inte* att varje instans av den är ogiltig. Vad man påstår är i stället att *någon* instans av den är ogiltig, dvs. att inte varje instans av regeln är giltig.

Så när McGee hävdar att modus ponens är ogiltig menar han alltså inte att varje argument av formen "A", "Om A, så B", alltså "B" är ogiltig. Och när någon som Graham Priest förnekar motsägelselagen och påstår att det finns sanna kontradiktioner, så påstår han givetvis inte att alla kontradiktioner är sanna (se Priest 1989).

Därför behöver inte ett förnekande av giltigheten hos en slutledningsregel innebära att man hävdar att alla tidigare argument som varit instanser av den regeln är ogiltiga. Det behöver inte leda till att vår hittillsvarande argumentativa praxis bryter samman. Om det exempelvis skulle vara så att modus ponens är ogiltig, så skulle det ju ändå kunna vara så, att de flesta instanser av modus ponens också är instanser av någon annan regel som *är* giltig, t. ex. den strängare version av regeln som jag föreslog tidigare.

Hittills har jag antagit att när vi kritiserar en logisk slutledningsregel, så måste vi i det kritiska argumentet hänvisa till någon generell slutledningsregel som vårt argument instantierar. Men är detta verkligen nödvändigt? Skulle man inte kunna tänka sig att det är tillräckligt att jag kan inse om varje enskilt steg i argumentet att det är giltigt – *utan* att jag vet *vilken* generell regel ett sådant steg instantierar? Jag tycker att det verkar rimligt att godta att detta kan vara rationellt, eftersom

människor i allmänhet kan inse att enskilda argument är giltiga eller ogiltiga, utan att veta något om de generella slutledningsregler som argumenten är instanser av (jfr Russell 1994, 58 och 90).

Jag godtar att en enskild slutledning är giltig endast om den är en instans av en giltig generell slutledningsregel. Men epistemologiskt sett verkar det snarare vara svårare att avgöra om en generell slutledningsregel är giltig, än om en enskild slutledning är det. Detta talar, menar jag, för att ett enskilt kritiskt argument skulle kunna vara rationellt, trots att man låter det vara en öppen fråga vilken generell regel det är, som gör att argumentet är giltigt.

3. SLUTSATSER

Sammanfattningsvis vill jag säga, att idén om icke kritiserbara logiska förutsättningar för rationell kritik, inte alls är så okomplicerad och självklar som många filosofer verkar ha ansett.

När man kritiserar en viss logisk lag eller slutledningsregel, behöver man inte göra särskilt starka antaganden om vilka lagar och regler som är giltiga. Man kan nöja sig med tämligen svaga logiska antaganden. Om man vill undvika att förutsätta den regel som för tillfället kritiseras, finns det sätt att undvika att göra den förutsättningen. En strategi är att försöka konstruera sitt argument så att man använder andra regler, som inte kritiseras i just den situationen. Ett sätt att göra detta, är att införa restriktioner på de regler man använder sig av i sin kritik, restriktioner som är sådana att de utesluter de typer av motexempel som man arbetar med. Ytterligare en möjlighet är att ta ställning till giltigheten hos varje *enskilt* steg i argumentationen, utan att göra några antaganden om vilka *generella* regler och lagar som är giltiga.

Om det trots allt finns delar av logiken som är nödvändiga förutsättningar för all rationell kritik, så verkar det vara svårt att specificera exakt vilka dessa förutsättningar är. Den idé om logiska förutsättningar för rationell kritik som jag har diskuterat här, stöder åtminstone inte uppfattningen att sådana generella lagar och slutledningsregler som motsägelselagen eller modus ponens måste betraktas som immuna mot rationell kritik.

NOT

Översättningarna av citaten i uppsatsen är mina egna. Jag vill tacka Gunnar Andersson, Ingvar Johansson, Sten Lindström, Peter Nilsson och Pär Sundström för att de läst och kommenterat en preliminär version av uppsatsen.

LITTERATUR

- Apel, K.-O. 1987. "The Problem of Philosophical Foundations in Light of a Transcendental Pragmatics of Language", övers. K. R. Pavlovic. I K. Baynes m.fl. (red.), *After Philosophy: End or Transformation?* Cambridge, Mass: MIT Press.
- Bartley, W. W. 1984. *The Retreat to Commitment*, 2:a upplagan. La Salle: Open Court.
- Habermas, J. 1990. "Discourse Ethics: Notes on a Programme of Philosophical Justification". I S. Benhabib och F. Dallmayr (red.), *The Communicative Ethics Controversy*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- McGee, V. 1985. "A Counterexample to Modus Ponens". *Journal of Philosophy* 82, s. 462–71.
- Priest, G. 1989. "Reductio ad Absurdum et Modus Tollendo Ponens". I G. Priest m.fl. (red.), *Paraconsistent Logic: Essays on the Inconsistent*. München: Philosophia Verlag.
- Nagel, T. 1997. *The Last Word*. Oxford: Oxford University Press.
- Russell, B. 1994. *Filosofins problem*. 5:e upplagan. Stockholm: Natur och Kultur.